

כארץ שבעת המינים²¹). בכל העיטורים מימי הבית השני מופיעים הרמונים בין שאר הקשוחים כסמל לפיריון הארץ²²).
ה ע ג נ . הנהו בודאי סמל לנצחונותיו של אלכסנדר ינאי ולכבוש ערי-החוף.

(21) דברים ח' ה.

(22) מ. גרקיס, על הסמלים שבמטבעות העברים בתוך: ירושלים, קובץ החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה. ירושלים תרפ"ח, ע' קצ"ט והלאה.

קבר ר' תנחום דמן פרוד

מאת י. בן-צבי

אין קשי מיוחד בזיהויו של הכפר הערבי פראדיה (הנכתב לפעמים בצד"י ערבית דגושה: פראציה) עם הכפר היהודי פרוד, הידוע לנו בשם זה מן התלמוד מדורו של רבי יוחנן. ואלה הם דברי התלמוד: דהא רבי יוחנן איקלע לפרוד, אמר: כלום יש משנת בר קפרא? תנא ליה ר' תנחום דמן פרוד: המפקיד יינו אצל עכו"ם וגו' (ע"ז ל"א, ע"א).

פראדיה היא בזמננו כפר ערבי קטן המיושב ע"י מוסלמים במספר 465 נפשות (101 בית), אולם בשנות השמונים מנה רק 150 נפש. הכפר בנוי אבנים בראש גבעה המתנוססת מערבה לג'בל חזור, שיש לאחדו עם הצור שבמקרא, בתחומי נפתלי, ואין לערבבו עם הצור הצפונית (וקץ). חורשות זיתים, תאנים חרובים ואלונים מקיפים את הכפר, ביחוד מצד צפונית מערבית, ומעין מים נובע מן ההר מצד צפון, אשר מימיו משקים את גנות הכפר ולא ייבשו גם בימי הקיץ. בשבועות האחרונים נתפרסם כפר פרוד בתחנת הנסיון החדשה אשר נוסדה כאן ע"י הממשלה בעזרת תרומתו הפרטית של הנציב העליון. תחנת נסיון זו הולכת ונבנית על יד כביש עכו-צפת, המוביל מרמת נפתלי לפרוד. באמצע השביל שבין דרך המלך (כביש צפת) ובין הכפר נמצאת חרבת ולי עתיקה, הידועה בשם „שיך מנצור". הולי קדוש למוסלמים תושבי הכפר, אליו הם באים להשתטח ולשלם נדריהם, אליו מביאים פקדונותיהם, כגון עצים שהם צוברים לשמוש, ובטוחים הם בהחלט ששום גנב לא יעזו לנגוע בהם מפחד עונשו של הקדוש, שוכן הולי החרב. — אולם אם עכשיו אין זה אלא „מקומו" של מנצור הקדוש, הרי לא נשכחה עדיין המסורת, שמנצור זה

אינו אלא „מקום“ יהודי קדוש – ציון ר' תנחום דמן פרוד. כאן, בכפר זה פעל ר' תנחום בדורו של רבי יוחנן, בחצי השני של המאה השלישית. אין שום ספק, שהישוב היהודי נתקיים כאן עוד הרבה דורות אחרי ר' תנחום, כשם שנתקיים הישוב היהודי בכפר הסמוך לו, בכפר חנניה.

כפר חנניה זה ידוע מן המשנה בתור תחום גליל העליון וגליל התחתון: „מכפר חנניה ולמעלן, כל שאינו מגדל שקמין – הגליל העליון, ומכפר חנניה למטן, כל שהוא מגדל שקמין – הגליל התחתון“ (שביעית, ט, ב). כפר חנניה זה היה ידוע בשעתו בתור מקום תעשית קדרות. בנגוד לפרוד, העומד בראש ההר, נמצא כפר חנניה בתחתיתו. המעין היוצא מפרוד יורד לכפר חנניה ומשקה גם את שדות כפר חנניה, ולרגלי זה משמש המעין נושא למחלוקת בלתי פוסקת בין שני הכפרים. גם פרוד, כמו חנניה, משמשת נקודה המפסקת בין שני חלקי הגליל, ומפה יפרדו הגליל העליון והתחתון; יתכן גם, שהשם פרוד בא לסמן את ההפרדה שבין שני המחוזות. – הישוב היהודי בכפר חנניה נתקיים במשך כל ימי הבינים: עוד בתחלת המאה הי"ג מזכירו ר' שמואל בר' שמשון, ובעל „אלה המסעות“ מזכיר, שבית כנסת לרשב"י קים בו – ראייה לישוב יהודי בזמנו. במאה השש עשרה מספר התייר על קהל מסתערבים (כלומר ילידי הארץ, בנגוד לספרדים) שמנה כאן שלשים בעלי בתים, רובם כהנים, ולהם בית כנסת וכו'. כפי שכתוב בכת"י של יחוס הצדיקים, בנוסחא שנמצאת ברשותו של הר' ברוך טולידאנו בטבריא, נזכר „מבוי של יהודים“ בכפר חנניה עוד בש' 1561, ולפ"ד הרב המבי"א, המספר על הרצח של ר' שמואל בן יהודה, המלמד מכפר ענן (=כפר חנניה), בשעת חזירתו מן הזיארה של חיפה בין טבריה לגישור (?). נראה שבש' 1578 (שנת השו"ת ה"ל) נמצאה כאן עדה עם בית ספר (מבי"ט ח"ג ר"ך).

מפאת קירוב המקום מכפר חנניה לפרוד יש להניח, שגם כאן היה ישוב יהודי בימי הבינים. ואמנם למעשה יש למצא פה ושם עקבות הישוב היהודי כאן: ר' יצחק חילו, שקורא לו בטעות פרוה (יתכן גם שהטעות היא של המעתיק), מעיד בפירוש, שבזמנו (1333) נמצאה כאן קהלה יהודית וציון עתיק המתיחס לר' נחום המדי. גם לפ"ד רב טולידאנו ומר פלקינזון היה כאן ישוב יהודי. אולם מה שנעלה מעל כל ספק הוא, שפרוד שמש מקום תמידי לעלית עולים שבאו להשתטח על גבי הציון המקודש שעל יד הכפר.

בפעם הראשונה נזכר הציון בדברי ר' מנחם בן פרץ (1215) וז"ל: „וקרוב לכפר חנניה, מהלך מיל אחד נחום איש גמ-זו, ובית גאה עליו, והוא בתוך הבית, ואין בבית לא פתח ולא חלון“. – מכאן למדנו שאחרי נוסע-הצלב עוד היה הציון קים בשלמותו. — השמות תנחום ונחום מתחלפים לעתים, כפי

שיש לראות מחילופי השמות: תנחום וכפר תנחום במקורות שלנו). ומתוך שיבוש זה של תנחום (דמן פרוד) עם נחום בא שבוש שני, דהיינו צירוף השם „איש גם זו“ לנחום, ולזה בודאי אין כל יסוד. ואמנם לא כלם עמדו על גירסה זו. כפי שראינו, מחליף ר"י חילו את נחום איש גם זו עם נחום המדי וכן גם בעל יחוס האכות הכותב: „שם נחום המדי איש גם זו“, כאילו שניהם הם היינו הך. ר' חיים ויטאל, בשער הגלגולים, מכחיש את המסורת ומציע במקומה את נחמיה העמסוני, ור' שמואל בנו של הרח"ו תומך בדעת אביו ומחזק אותה בזה, שר' נחום איש גם זו קבור לדרום צפת, סמוך לקברו של ר' בנימין הצדיק. המסורת האמתית נשתמרה אצל בעל „אלה המסעות“ (הוצ' נרינהוט) הכותב כמו כן על ציון נאה, ופתח המערה הסתום ואמת המים העוברת לפניו, ושם הכפר אפריזיה (= أفريزية), „ויש אומרים כי הוא נחום דמן פרוד (פרוד). וכן כותב בעל „תוצאות ארץ ישראל“. היות ובנוסח התלמוד שלפנינו אין שם כזה, אולם יש תנחום דמן פרוד. ברור, שכונת בעל „אלה המסעות“ היא לא לנחום אלא לתנחום דמן פרוד. שנית, ראינו שעוד באמצע המאה הי"ג היה הציון בתקונו עומד. אולם כעבור כמאתים וחמשים שנה כבר מצאנו אותו בהרבנו. מכאן ברורה גם תקופת החרבן, שהיא היתה תחת שלטון הממלוכים.

כל התיירים שבימי הבינים ושבתחלת שלטון התורכים ראו להם לחובה לבקר את ציונו של ר' תנחום דמן פרוד ולהזכיר ביחוד את המערה שמתחת לציון עם קברו של ר' ישמעאל, הנמצא בה. תיאור מפורט נשאר לנו מאת הנוסע האלמוני שבש' רס"ב, המספר, דרך אגב, על הסכסוך שבין שני הכפרים פרוד וחנניה בגלל המעיין. מעניין, שגם בזמננו התחדש הסכסוך על דבר המעיין רק לפני חדשים אחדים. ואלה דברי הנוסע הנ"ל, המתאר את פרוד לאחר שמזכיר את כפר ענן (=כפר חנניה) ואת תפלתו שהתפלל שם על קברו של רבי אבא חלפתא. „והנה נודע בברור אמיתי, כי זה כארבעים שנה (כלומר בש' 1482) באה טענה בין הישמעאלים יושבי כפר ענן ובין יושבי פראדי, הוא כפר סמוך לכפר ענן פרסה, על דבר המעיין, הבא מדרך פראדי לכפר ענן. כל אחד אומר – לנו המים. והיו יושבי פראדי רוצים לעכב מרוצת המים, היוצאים מגבולם ובאין] לכפר ענן, וטענתם היתה חזקה, כי ראש המעיין יוצא מארצם.“ – „ויושבי כפר ענן לא היה להם ראייה רק טענת חזקה.

1) כך גורס ר' אשתורי הפרחי: „תנחום“ (ע' רפ"ה) וכמו כן בע' רפ"ו: למזרחו – של גניסר – כחצי שעה הוא „תנחום“, ור"י שווארץ מזהה אותו עם כפר-תנחום שבקהלת רבה (בפסוק „כל הדברים יגיעים“) וכן נזכר גם בייחוס הצדיקים „תנחום–שם קבורת נחום הנביא ור' תנחומא“

שהחזיקו מימי קדם. עד שהיו בני כפר ענן יוצאים מבית דין חייבים, ובא בחלום ר' אבא חלפתא ליהודי מכפר ענן, ואמר לו: תחפשו בקברי ותמצאו תיבת נחשת ויש בה שטר כתוב, איך קניתי המעיין מנחום איש גם זו, ולא יוכל שום אדם לעכב מרוצת המים ולהשקות שדהו עד אשר אשקה אני תחלה. ואתם תקחו השטר ותראו למלך, ואח"כ תחזירוהו למקומו. וכן עשו וחפשו בקברו ומצאוהו. והובא הכתב ההוא לפני מלך מצרים ונצחו בדין בני כפר ענן, ובזה הכל מעידין שהוא אמת, והרבה אנשים זוכרים זה המעשה. —

„... והנה בהליכתי עברתי דרך פראדי, והתפללתי על קבר נחום איש גם זו, והוא בשדה קרוב לפראדי. וציונו — גל גדול של אבנים מרובעים, נכר שהוא דבר נושן מאד, עד שאבניו נעשים עפרוריות. ובחזרה עשינו דרך אחרת, כי הלכנו על צד המעיין, עד שהגענו לראשו היוצא מן ההר — לראותו.“

ציונו של ר' תנחום הוסיף במשך מאות שנים לשמש מקום לעולי רגל יהודים בדרך מעברם מצפת ומטבריא לירושלים. נראה הדבר שכל עוד לא בטל הישוב היהודי מפרוד ומכפר חנניה הסמוך (עד סוף המאה הט"ז) החזיקו היהודים בציון זה בפועל. אולם עם בטול הישוב היהודי במקומות הללו עברה החזקה למוסלמים, והם שהוסיפו להעריצו, אולם שנו את שמו מ"גמזו" (שכך נקרא בפי ההמון) ל"מנצור".

לרגלי הגשמים החזקים שירדו בחדש תשרי ש"ז נגלו איזו כתבות עבריות בכתלי הציון שהיו נעלמות עד כה. ידידי מר א.ח., המורה בכפר רמת נפתלי, הודיעני על הדבר, וביום י"ז חשון בקרתי עם הד"ר ב. מייזלר מטעם החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה את המקום בלויית המורה הנ"ל. מהציון, שנחרב עוד במאה הט"ו, נמצאים רק שיירי ארבעת הכתלים, מקצתם חמש שכבות, ומקצתם עשר שכבות אבנים. שטח כל הבנין הוא 4 מטר על 3.375 מטר. מצד מזרח — פתח עם משקוף, אולם נכר הדבר שרק השורות התחתונות עתיקות הן והחלק העליון מאוחר. בקיר הצפוני נשמרו על אבנים אחדות שמות חרותים יפה יפה, השיכים לתיירים שלא הפסיקו את בקוריהם למקום הקדוש הזה במשך הדורות. איזו מהכתבות חרותות עמוק בכלי חד, בכתב רש"י, אולם רובן בכתב מרובע. ואלו הן אחדות מהכתבות:

1. אלישע (אותיות גדולות, חרותות עמוק).
2. שלמה (באותה האבן, חרותות בכתב דק מאד).
3. נורמידאנו (?) — נראה כנוי ע"ש עיר, אולי עיר איטלקית.
4. משה (ממערב לאבן הראשונה).
5. (כתב מרובע) באחת האבנים התחתונות בקרב משוכת הצבר העבות, הצלחנו להגיע אל כתב משולש זה —

יוסף נחום אשור

בקושי רב, אחרי נקוי הצברים.

6. על החזית, סמוך למשקוף, כתוב כמו כן: משה.

קשה לקבוע לפי הכתבות את התקופה שבה נחרתו, אולם לפי השערתי, על פי הרושם שקבלתיו מאפיו של הכתב, הריהו שייך לתקופת הממלוכים המצרים או לתחלת ימי התורכים. בכל אופן יש כאן לפנינו עקבות בקוריהם של עולי הרגל והתיירים שבקרו את המקום הזה המקודש ליהודים במשך דורות רבים.

מאחורי הציון – מערה חצובה בסלע, הנכנסת למטה מתחת לבנין הקבר, אולם שתומה היא כמעט לגמרי, ואין להכנס בה, אלא לאחר נקוי יסודי. אין ספק שזוהי המערה המיוחסת לרבי ישמעאל, אולם אין, כמובן, יסוד ממשי לאמיתות המסורת הזאת, ואין ראייה שרבי ישמעאל כה"ג מעשרה הרוגי מלכות נקבר דוקא בפרוד ולא במקום אחר. רצוי בכל אופן לפנות את המערה ולבדוק אותה מקרוב.

החפירות הארכיאולוגיות בארץ ישראל

החפירות האחרונות במגדו

משעם המכון למדעי המזרח של האוניברסיטה שיקגו

חפירות נעשו במגדו בזמן האחרון בשני כוונים שונים. חפרנו במדרון המזרחי והסירונו שם 7750 מטרים מר' אדמה עד הסלע, כדי לפנות יותר מקום לאדמת-השפך, ועבדנו במרכזו התל עצמו ובחלקיו הדרומי והמערבי-הדרומי, אשר שם נחקרו השרידים היותר מאוחרים והורחקו ברובם.

במדרון המזרחי מרובים היו הקברים ומהם היו הקברים בצורת מכרה היותר עשירים. בראשונה חצבו את הקברים האלה והשתמשו בהם בסוף תקופת הברונזה הקדומה וגם נמצאו ברובם שרידי קרמיקה מאותה התקופה. בין שרידים אלה יש הרבה "קומקומים" (Teapots), עבודת-יד מקומית, אולם על ידם נמצאו גם הרבה כלים מאותה הצורה, אבל עבודת-אבנים ותוצרת חוץ. נמצאו גם "ספלים", עבודת אבנים ותוצרת חוץ, אולם מקורם עודנו כחידה בעינינו. אחרי השוואת "ספלים" אלה עם תוצרת האי כריתה מהתקופה המינואית הקדומה ג' ועד התקופה המינואית התיכונה ב', חושב אני שיש קשר בין כלים אלה ובין התרבות האיגיאית. וישנה גם אפשרות של קורבה לתוצרת חורית קדומה ממין ידוע.

ברוב קברי המכרות שהכילו "קומקומים" השתמשו מחדש בין 1600 ל-1200